Hamamtera
הממטרה
هامامتِرة

[סוציולוגיה ציבורית בישראל]

הימ"מ יחלץ?

זאב לרר

תקציר

- זהות הימ"מ - ימנים, מזרחים, מאמינים היא הדבק שהמדביק את מקבץ הזהויות האשכנזיות הישנות - דתיים לאומיים, חרדים, ורביזיוניסטים והפך אותם לצד רב עוצמה בזירה הפוליטית המקוטבת.
- הפוליטיקה העכשוית של זהות הימ"מ היא פוליטיקה המבוססת על התנגדות לזהויות שנתפסות כאוייבי הלאום היהודי - ערבים, חילונים-ליברלים, ושמאל הזכויות האוניברסליות. בהתאם, מרחב ההצבעה הפוליטית, כמו מרחב הרשתות המוסדיות שלהם נע בין תנועת הליכוד, לש"ס, ולימין האנטי ערבי.
- כשם שהחבירה של זהות הימ"מ לגוש הזהויות האשכנזיות המתנגדות היא הבסיס לקיטוב הפוליטי, כך גלום בדור ז' של הימ"מ הפוטנציאל להיות הכח המשבש את המשטר הקיים, ולהיות שחקן פוליטי מרכזי בכינון משטר חוקתי חדש המבסס לכידות תפקודית בין הזהויות הראשיות בישראל.
- זו אינה תקווה לכך שהצעירי דור ז' המזרחי יהפכו את עורם ויערקו למחנה הידוע זמנית בשם 'חילונים ליברלים' אלא ההיפך, שמתוך זהות הימ"מ וערכיה תצא שכבת המנהיגות הישראלית החדשה - מנהיגות מאחה, מלכדת ומשקמת את נזקי סכסוך הזהויות ההיסטורי.

מקל הדינמיט הראשי

הדור הצעיר של הזהות המזרחית-ימנית-מאמינה (ימ"מ) עשוי להיות המפתח – ואולי גם התקווה היחידה – לביצוע מהפכה משטרית שתשיב את המפעל הציוני למסלול של תקווה. זו אמירה חזקה, אך יש לה הסבר פשוט: זהות הימ"מ היא נקודת המשען שעליה מבוססת "דמוקרטיית הסכסוך" הישראלית. היא מה שמאפשר את חילופי המהלומות הבלתי פוסקים בין שני ה"מתאגרפים" בזירת האגרוף המכונה 'מערכת פוליטית' בישראל. למעשה, הימ"מ הוא המתאגרף במשקל כבד בצדה הימני של הזירה, בעוד הרביזיוניסטים, החרדים, והציונות הדתית הם רק כפפות האגרוף שלו. ללא כוחו של מתאגרף זה, היו הכפפות מושלכות הצדה כאבן שאין לה הופכין, והזירה הייתה נותרת ריקה מקרב – אולי אף משנה את אופייה למשחק שיתופי, כמו מטקות או 'רוקדים עם כוכבים' בו הצדדים משתפים פעולה כדי להגיע לתוצאה טובה.

המערכת הפוליטית הרעילה של ישראל מבוססת היסטורית על שני גושים מקוטבים השווים בגודלם המתחרים זה בזה במשחק סכום אפס לפי עקרון הרוב. זהות הימ"מ היא

שמאפשרת למשחק הפוליטי הזה להתקיים בכך שהיא זו שהופכת את זהויות המיעוט האשכנזיות ההיסטוריות ל"מחנה" בעל כח משמעותי. ביום שבו זהות הימ"מ תמאס במשחק האגרוף הנצחי מול "חצי העם האחר" ותבחר להוביל את העם כולו למשחק חדש – יש בידה את הכוח לעשות זאת ללא מאמץ.

אז למה שמי שמרגיש שהוא מנצח במשחק ידוע ומוכר ירצה לשנות את כללי המשחק ולעבור למשחק אחר לחלוטין? התשובה לכך תפורט בפרק הנוכחי.

לידתה וקורותיה של זהות הימ"מ

בתקופת ההגמוניה של תנועת הפועלים יוצאי ארצות ערב שעלו לישראל ספגו דיכוי ממסדי רב מימדי ושיטתי. המדובר בעובדה מתועדת היטב ובלתי ניתנת לערעור. רשתות הזהות האנדמיות של הקהילות המהגרות הוחרבו מהיסוד על ידי המדינה, שביקשה לכפות עליהם להשתלב בתוך הרשתות המוסדיות האשכנזיות הקיימות. בכולן ספגו יוצאי ארצות ערב הדרה חריפה, בהעדר ההון התרבותי הנדרש לצורך מוביליות בתוך הרשתות הללו.

גרוע מכך, המדינה הריכוזית יצרה עבורם רשת מוסדית חדשה - רשת מוסדית-מזרחית מתוצרת ישראל - שהיתה מוחלשת, מודרת וחסרת משאבים - בעיירות הפיתוח, במושבי העולים, במעברות ובשיכוני העוני, בחינוך "המקצועי", בכיתות ל"טעוני טיפוח", בלשכת הרווחה, במטבח, ש"ג, סדנה, ופלוגת הרובאים בצה"ל, בבתי כנסת קטנים ועלובים, במוניות, בשיפוצים, במוסכים ובמלאכות זעירות. הרשתות הללו לא נוצרו בידי יוצאי ארצות ערב עצמם, אלא נבנו על ידי המדינה כדי לשרת את צרכיה.

הזורע הדרה קוצר ניכור. ההסללה והדיכוי התרבותי, הכלכלי, והלאומי שעברו חלק גדול מיוצאי ארצות ערב[i] מהידיים המוסדיות של המדינה, שנשלטה על ידי זהות תנועת הפועלים, הביאו מטבע הדברים לתנועת התנגדות חזקה בקרבם. ההתנגדות המזרחית באה לידי ביטוי בעיקר על ידי חבירה פוליטית לזהויות שהיו אוייבות היסטוריות של תנועת הפועלים: בראש וראשונה לזהות הרביזניוסטית החל ממהפך 1977, ודרכה לזהות הדתית-לאומית, ולזהות החרדית אשכנזית. מאז אמצע שנות השמונים, מצאה זהות הימ"מ ייצוג פוליטי מובהק גם בתנועת ש"ס.

למרות החבירה לזהויות מוסדיות אשכנזיות – שגם בתוכן סבלו יוצאי ארצות ערב מדיכוי והדרה – יש לדחות את התפיסה המזלזלת והרואה בהם "אספסוף מוסת" הנוהה אחר מנהיגים אשכנזים מניפולטיביים. איני שותף גם לטענות שמדובר בתגובה פוסט-טראומטית לדיכוי האשכנזי או במאבק מעמדי כפי שטענו סוציולוגים ניאו-מרקסיסטים. גישות אלו יוצאות מנקודת הנחה שהחבירה הייתה שגויה ונוצלה לרעה, אך אני סבור כי היו לה סיבות טובות ומשמעותיות, וכי הביאה ערך גדול לזהות הימ"מ.

הרווח הגדול היה גיבוש זהות כל-ישראלית פטריוטית גאה, במקום זהות אתנית מקופחת ומודרת. הזהות הזו מתבטאת בשלושה צירי התנגדות עיקריים:

1. **התנגדות לחילוניות האשכנזית ההיסטורית** – מתוך תפיסתה כאוייבת הדת והמסורת היהודית, המרכיבים המרכזיים של זהותם.
2. **עמדה עויינת כלפי ערבים** – מתוך זיהויים כאוייבי עם ישראל וכשואפים להשמידו.
3. **התנגדות לערכי שמאל-אוניברסליים-הומניים** – בשל היותם מנוגדים לערך העליון הניתן לקהילה הלאומית ולכוחה.

זהות הימ"מ מצאה שותפות רעיונית בצירים אלו עם הזהויות האשכנזיות המתנגדות ולכן חברה אליהם, ולמעשה הקנתה להם את כוחם הפוליטי הגדול.

זוהי הסיבה לכך שזהות הימ"מ מעולם לא ניצלה את כוחה לצורך פעולה פוליטית כנגד הקיפוח, האפליה והניצול המעמדיים[ii] שהם חוו. כפי שמתאר זאת אבישי בן חיים[iii], הם לא עשו זאת כי כי מעולם לא ראו עצמם כמעמד כלכלי הנאבק נגד קיפוח ואפליה, אלא כפטריוטים יהודים-ישראלים הנאבקים נגד אוייבי העם היהודי והיהדות לסוגיהם השונים. וממילא, תאוריית הפערים המעמדיים-כלכליים כבסיס להתנגדות המזרחית אינה מחזיקה מים מאז היווצרותו של מעמד בינוני מזרחי גדול ורב.[iv]

החבירה הגדולה והנצחת הסכסוכים הציוניים הגדולים

החבירה של זהות הימ"מ למקבץ זהויות המיעוט האשכנזיות היא אירוע היסטורי מכונן שאין להפריז בחשיבותו. חבירה זו סימנה את סיומו של עידן ההגמוניה והדיכוי ביחסי הזהות בישראל, והובילה לעידן הקיטוב – או כפי שניתן לכנותו, "פוליטיקת האונס". ללא החבירה הגדולה, לא היה מתפתח "מתאגרף" ימני כבד-משקל בזירה הפוליטית של ישראל, המסוגל להכריע שוב ושוב את יריבו ההולך ונחלש בפינה השמאלית.

יותר מכך, החבירה הגדולה סימלה והנציחה את הכשלון הציוני להתמודד עם שני אתגרי היסוד שלה: בניית לאום בעל לכידות פנימית בתנאים של רב זהות, וביסוס ריבונות חד לאומית בתנאים של טריטוריה דו לאומית ומרחב עויין.

הכשלון בבניית מערכת פוליטית בעלת לכידות תפקודית התחיל כאמור עם מיסוד דמוקרטיית הרוב קובע על ידי בן גוריון. החבירה המזרחית הגדולה הנציחה את הכשלון בכך שיצרה את המערכת הדו גושית המקוטבת המתחרה זו בזו עד חורמה על השלטון.

החבירה הגדולה גם הנציחה את הסכסכוך היהודי ערבי כסכסוך בלתי נשלט וחסר מוצא. הסיבה לכך היא שהוא הפך לסמל העמוק של הפער בין שני גושי הזהות המתחרים ולתחמושת המרכזית במאבקי הכח ביניהם.

בתנאים אלה לא היה סיכוי לתהליך דה-אסקלציה משמעותי של הסכסוך או לפתרון בר קיימא שאינו נשען על הפעלת כח צבאי. הקיטוב הפוליטי יצר מצב שבו המערכת הפוליטית לא מסוגלת לגבש הסכמה על החלטות גוריליות הנוגעות לניהול הסכסוך, והפעלת הכח הצבאי נותרה כברירת מחדל. לכן, כל הזהויות משוקעות עמוק בהתמשכות הסכסוך.

מנהיגות ימ"מ מאחה ומלכדת?

בנסיבות הקיימות קשה לראות את זהות הימ"מ מוותרת על השיטה המשטרית אשר בסופו של דבר מעניקה לה ולסמליה כח פוליטי משמעותי. איזה סיבה בעולם יש לאנשי הזהות לוותר על משולש ההצבעה המסורתי שלהם – ליכוד -ש"ס – ימין קיצוני, המבטאים את שלושת צירי ההתנגדות המכוננים את זהותם הפוליטית?

אני אמנם לא משתייך לזהות הימנית-מזרחית-מאמינה ולא יכול לדבר בשמה, אך כסוציולוג שחוקר את הדיכוי המוסדי של יוצאי ארצות ערב במשך שנים, אני מרגיש שיש לי מה לומר לה. אני סבור שהגיעה העת שזהות הימ"מ תוותר על פוליטיקת הסכסוך ותקבל על עצמה תפקיד מנהיגותי מרכזי בהובלת החברה הישראלית לעבר אופק של לכידות ואיחוי.

ההשתקעות בנרטיבים של התנגדות לערבים ולאשכנזים-חילונים מובנת לחלוטין. הפוליטיקה של זהות הימ"מ היא פוליטיקה של סכסוך, ומקומם בשני הסכסוכים הגדולים של הציונות ברור וחד משמעי: הם נגד הערבים, הנתפסים כאויבי ישראל והיהודים, ונגד האשכנזים-שמאלנים (המופיעים תחת מגוון של קודים – אליטות, דיפ סטייט, הגמוניה, השמאל הקיצוני וכיו"ב), הנתפסים כאויבי המזרחים והיהדות, ויותר גרוע, תומכי אויבי ישראל. תפיסות אלו באות לידי ביטוי בגלוי ברשתות החברתיות ובשיח הציבורי.

אין מקום לבוא בטענות כלפי זהות הימ"מ על כך שהם פועלים במסגרת פוליטיקת הסכסוך. למעשה, כל הפוליטיקה הישראלית היא פוליטיקה של סכסוך, וזהות הימ"מ פועלת לפי כללי המשחק, בדיוק כמו כל יתר הזהויות המשתתפות בזירת האגרוף הפוליטית. המשחק הזה אכן העניק לזהות הימ"מ כוח רב, אך אולי הגיע הזמן לעבור לשלב הבא.

זאת מכיוון שפוליטיקת הסכסוך לא רק הביאה תועלת לזהות הימ"מ. אני חושב שהיא גם מונעת מהזהות הגדולה והחשובה במדינת ישראל מלתפוס את המקום הראוי לה – ליד ההגה של החברה הישראלית. פוליטיקת הסכסוך הותירה את זהות הימ"מ כקהל חם ותוסס – אבל ביציע ולא על המגרש. אין שום סיבה בעולם שצעירים וצעירות מזרחים-מסורתיים-חרדים, ימנים- לא יהיו קאדר המנהיגים והמנהיגות הבאים של החברה הישראלית.

העובדה הפשוטה היא שמעולם לא היה ראש ממשלה בת או בן הזהות הימנית-מזרחית-מסורתית. האמת היא גם ששלטון הליכוד מעולם לא ייצג במפורש אינטרסים יחודיים של הזהות[v].

כיצד ניתן להסביר מצב זה? הרי זהות הימ״מ מעניקה גיבוי אלקטורלי מכריע לציר הזהויות האשכנזיות – הציונות הדתית, החרדים, והניאו-שמרנים – שמובילים את הימין הישראלי. ללא תמיכת זהות הימ״מ, היו זהויות אלו נשארות שוליות וחסרות כוח, כפי שהיו בתקופת מפא״י. כיצד ניתן להסביר את העדר המנהיגות המזרחית המובהקת במחנה זה?

אבישי בן חיים מציע מספר הסברים לתופעה. לטענתו, המזרחים שמים את טובת המדינה ושלטון הימין מעל לאינטרסים העדתיים שלהם. האג׳נדה הפוליטית של זהות הימ״מ היא בראש ובראשונה יהודית-לאומנית ופטריוטית, והקהל המזרחי-ימני-מסורתי בוחר במנהיגים שהוא רואה כמיטביים להגשמתה.

בן חיים מוסיף הסבר נוסף: המנהיגים האשכנזים נתפסים כמתאימים ביותר לעמוד מול הזהות ההגמונית-שמאלנית שדיכאה אותם לאורך השנים, ולכן הנאמנות אליהם נובעת גם **מ**תחושת נקמה היסטורית.

מדוע הימ״מ חייב לחלץ?

אם כולם מרוצים מהמצב, ואם פוליטיקת הסכסכוך משרתת בסופו של יום את זהות הימ״מ, מדוע הם צריכים לעבור לעמדת מנהיגות והובלה מאחה ומלכדת בחברה הישראלית?

סיבה ראשונה: דור הז׳ המזרחי הוא הקורבן העיקרי של ההפקרה של המדינה

למרות שיש הטוענים כי פוליטיקת הסכסכוך היטיבה גם כלכלית עם זהות הימ״מ, וכי החל משנות השמונים מרביתה של זהות זו חיה במעמד הסוציואקנומי הבינוני, הרי שעדיין צעירי הזהות משלמים את המחירים הגבוהים יותר על ההפקרה הגדולה של המדינה – להם קשה יותר להשיג דיור מכובד, הם אלה שסובלים יותר מיוקר המחיה, הם אלה שמהם המדינה הסירה את כל ההגנות והותירה אותם לחסדיהם של הסדרי תעסוקה רופפים ופוגעניים בשכר נמוך ובלי בטחון, הם אלה שהמדינה מתנכלת אליהם כעוסקים זעירים ועצמאים קטנים, שתעשיית המכללות גובה מהם מחיר מופקע בעבור השכלה שברובה חסרת ערך תעסוקתי, הם אלה שמערכת החינוך מסלילה בשיטתיות החוצה ממסלולי המוביליות המתגמלים, הם אלה המתגוררים באיזורים גאוגרפיים הסובלים מאי צדק בחלוקת אמצעי הייצור, הם אלה החשופים יותר לאלימות יום יומית, והם אלה שמודרים מ״המוסדות הממוייניים״ רבי העוצמה של החברה הישראלית[vi].

פוליטיקת הסכסכוך הקנתה להם כבוד וערך, אבל עם אלה לא הולכים למכולת, ולא בונים חיים טובים, בטוחים ומכובדים. צעירי דור ז׳ ימ״מ הם הראשונים שצריכים לקחת את גורלם בידם ולהתנער מהשיטה שהפקירה אותם.

סיבה שניה: רק דור ז' ימ"מ יכול לשנות את השיטה

זוכרים את "תורת הסדק הגדול"? באופן מסורתי, שני הצדדים ניסו להשיג שלטון על ידי העברת זהויות מצד אחד של הסדק הגדול לצד השני. אבל זה מעולם לא עבד. בנוסף, צצו זהויות שנולדו בתוך הסדק – קו הגבול בין הזהויות – אך הן שימשו כטיח זמני בלבד, שנבלע במהירות בתוך המערכת.

כדי להפיל את המבנה המשטרי הקלוקל, יש צורך לשבש את קו הגבול הברור והחד בין הזהויות, שעליו מושתתת השיטה כולה. המהלך הזה יוכל להצליח רק אם זהויות משני צדי הסדק ייפגשו בתוכו, יתאגדו לכוח חזק יותר מהכוחות שבכל צד, וישתמשו בכוח הזה כדי לערער ולהפיל את המבנה כולו.

במילים פשוטות: בלי שדור ז' של זהות הימ"מ יוביל את המהפכה הגדולה, היא פשוט לא תתרחש. רק הם יכולים להפיל את הקיר, כי הקיר נשען עליהם. בלעדיהם, הכוחות התומכים במהפכה יישארו בצד אחד של הקיר ויתפוררו בתוך סדק הסכסוך.

החבירה הגדולה של זהות הימ"מ לזהויות המיעוט האשכנזיות הנציחה את השיטה הפוליטית בכך שיצרה שני קטבים פוליטיים מנוגדים. החבירה של זהות הימ"מ למכלול זהויות דור ז', לגוש השיבוש, והנהגתם – היא שתמיס את שני הקטבים גם יחד.

סיבה שלישית – רקמת החיבור של הישראליות

אם כן, כאשר אני מדבר על מנהיגות מזרחית חדשה אני מדבר על 'הנהגה כל-ישראלית'. לא מדובר על להנהיג את מפלגת הליכוד שהפכה בעשורים האחרונים מתנועה לאומנית דמוקרטית לתנועה לאומנית-מלוכנית. אני גם לא מדבר על להנהיג את מה שמכונה "מחנה הימין" במלחמתו למגר את מוסדות הזהות של החצי השני של העם, ולהשליט עליו את דרכו. אני מדבר על מנהיגות אחרת לגמרי: מחברת, מלכדת, מאחה, שקולה, פטריוטית, ממלכתית. אני מדבר על מנהיגות שתוביל את כולנו אל סיום סכסוך הזהויות הפוליטי ואל משטר חדש הבנוי על עקרונות הלכידות.

מי יותר מצעירי זהות הימ"מ מתאימים וראויים להיות הנהגה כל-ישראלית? הפיצול הגדול בין הזהויות ריסק את רשתות הזהות המזרחיות, אבל מצד שני הפך אותם לרקמת החיבור של החברה הישראלית. אני לא מכיר הרבה משפחות של יוצאי ארצות ערב שעל שולחן השבת שלהם לא יושבת החברה הישראלית כולה. זאת התחתנה עם אשכנזי, זה חזר בתשובה והפך לחרדי, זה עוד מעט מקבל דוקטורט במתמטיקה, זה נשוי ליוצאת ברית המועצות, זאת סגן אלוף בצבא, ולזה יש חנות בשכונה בה הוא גדל. (אני מתאר כאן קומבינציה של כמה משפחות שמוכרות לי היטב). כולם מתקבלים בברכה, כולם מרגישים בבית, כולם נהנים מהאוכל (כולם מתווכחים על פוליטיקה).

יוצאי ארצות ערב וצאצאיהם מפוזרים בין כל הזהויות בישראל, ולכן רק הם יכולים לאחד אותן מתוך עמדת מנהיגות והובלה – וכל זאת מבלי לוותר על הערכים והסמלים המייחדים את זהותם: המסורת היהודית, הפטריוטיות הישראלית, והגישה הניצית והחשדנית ביחס לסכסוך.

זהות הימ"מ היא המודל של הישראליות האמיתית. במשך שנים, נשאלת השאלה "מה ישראלי בעיניך?" או "מהי זהות ישראלית?". התשובה היא שאין דבר כזה זהות ישראלית אחת ואחידה. הטעות ההיסטורית הגדולה הייתה לראות את הזהות הישראלית כישות הומוגנית וברורה. האמת היא שהישראליות אינה ישות אלא חיבור – מרחב מפגש בין זהויות שונות ומגוונות. בדיוק כמו ארוחות הערב המשפחתיות של ימי שישי במשפחה מזרחית.

באותו אופן יש לראות גם את מושג ה"מנהיגות הישראלית". מנהיגות אמיתית בישראל היא היכולת לחבר בין כל הזהויות השונות, לייצר תלכיד המורכב משונים הפועלים יחד בשיתוף פעולה. את החיבור הזה יכולים להוביל רק אלו שגדלו סביב שולחן השבת המזרחי בישראל.

התשובה לדיכוי

הדור הצעיר של הזהות המזרחית ימנית מסורתית צריך להיות המנוע הגדול למהפיכה המשטרית האמיתית שצריכה מדינת ישראל – מהפיכת הלכידות. הם הקורבן הראשי של דמוקרטיית ההכרעה וההפקרה של המדינה הניאו ליברלית שבאה איתה. הם, יותר מכולם ישלמו את מחירי קריסת מוסדות התווך של המפעל הציוני. לכן מוטלת עליהם החובה לקחת אחריות לא רק על על מלאכת האיחוי אלא גם על מפעל השיקום הציוני הגדול שיידרש לאחר מכן.

בקרב צעירי וצעירות זהות הימ"מ טמון מאגר עשיר של כישורים וההון האנושי הנדרש לשכבת הנהגה חדשה במדינת ישראל. זו כבר אינה זהות של מקופחים, חלכאים ונדכאים שצריכים אשכנזים בעלי כישורים שייצגו אותם. מרבית הזהות הזו שוכנת לבטח במעמד במעמד הבינוני הכלכלי ורבים בעלי השכלה גבוהה ופרופסיונלית. שכבה עבה של צעירים וצעירות משכילים לוקחים חלק בשלטון מקומי ובתפקידי מפתח כמו מנכ"לים של משרדי ממשלה ותאגידים ממשלתיים. זהו קאדר רחב ומבוסס המסוגל לקחת על עצמו את המשימה של מנהיגות לאומית ולא לסמוך על אשכנזים שינהיגו עבורם.

זה יהיה התיקון האמיתי לעוול ההיסטורי, ואולי גם הדרך לסגירת פצעי הדיכוי שחוו יוצאי ארצות ערב מצד ממסד המדינה בראשית דרכה, בגרסת 1949. באותה תקופה, לא היה להם כל חלק או השפעה בעיצוב הגורל המשותף של המדינה, ובוודאי לא על עיצוב גורלם

האישי. ההדרה הזו ממוקדי השפעה וכוח היוותה את הבסיס לדיכוי הגדול: המדינה הפעילה פרקטיקות קליטה שתאמו את תפיסות הממסד השליט ואת האופן שבו הוא ראה את יוצאי ארצות ערב, מבלי להתחשב בנקודת מבטם או בצורכיהם.

מנהיגות מזרחית שתיקח על עצמה להוביל את שיקום הנזקים שגרמו הכשלים של מדינת 1949, הפעם בדרך שטובה לכולם ומתאימה לכולם – היא ה Closure האמיתי.

[i] היו כמובן גם קבוצות גדולות של יוצאי ארצות ערב בדור ראשון ושני שהיה להם או רכשו את ההון התרבותי הנדרש לעבור את סיפי הכניסה לרשת המוסדית של הזהות שאין לה שם, והם היוו ומהווים חלק ממנה. לכן הדיבור על "אשכנזים ומזרחים" כשתי קטגוריות בינאריות הוא ילדותי ואינו קרוב לתיאור המורכבות והדינמיות הקיימת במציאות.

[ii] הקיפוח והדיכוי היוו תמיד רטוריקה מגייסת ומגבשת את הזהות בלי ספק, אך היא לא הייתה רטוריקה המגייסת לפעולה פוליטית כלכלית, אלא להתנגדות פוליטית על שלושת הצירים הנ"ל.

[iii] בן חיים, אבישי .(2020) .*ישראל הראשונה, ישראל השנייה* .אור יהודה: כנרת זמורה-ביתן דביר.

[iv] כהן, א' וליאון, נ' (2008). לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*.105–77 ,10(1) ,

[v] אין הכוונה ששלטון הליכוד לא קידם בהרבה את מעמדם ומצבם של יוצאי ארצות ערב בישראל. על כך יש פחות או יותר הסכמה. הכוונה היא לכך שמעולם לא היתה אג'נדה מפורשת שמכירה בצרכים המיוחדים ובזכויות של הזהות, ולכן גם לא היתה התמודדות פוליטית מטעם מפלגת השלטון עם בסיסי ההדרה הגדולים שלה – הצדק החלוקתי הגאוגרפי, ובעיית הקריטריונים לכניסה למוסדות הממויינים. אפילו מהפיכת קהלת רק השתמשה בהדרת מזרחים מבית המשפט העליון כצידוק אבל כלל לא כללה צעדים שמתקנים אפליה זו.

[vi] על המוסדות הממוינים ראו בהרחבה בפרק 11.